

Rizični i zaštitni čimbenici u pojavi razvoja poremećaja u ponašanju

---

Raić, Kristina

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:530471>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-01-25**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

KRISTINA RAIĆ

**RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI U POJAVI RAZVOJA POREMEĆAJA U
PONAŠANJU**

Završni rad

Pula, 2016.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

KRISTINA RAIĆ

**RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI U POJAVI RAZVOJA POREMEĆAJA U
PONAŠANJU**

Završni rad

JMBAG: 0303048265, redoviti student

Studijski smjer: Predškolski odgoj

Predmet: Pedagogija djece s poteškoćama u razvoju

Znanstveno područje: Društvene znanosti

Znanstveno polje: Edukacijsko-rehabilitacijske znanosti

Znanstvena grana: Poremećaji u ponašanju

Mentorica: doc. dr. sc. Mirjana Radetić-Paić

Pula, srpanj 2016.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana KRISTINA RAIĆ, kandidat za prvostupnika Predškolskog odgoja ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

U Puli, 1.07.2016.

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, studentica Kristina Raić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom Rizični i zaštitni čimbenici u pojavi razvoja poremećaja u ponašanju koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 1.07.2016.

Potpis

SADRŽAJ

UVOD.....	3
1. POREMEĆAJI U PONAŠANJU	4
2. KONCEPT RIZIČNIH I ZAŠTITNIH ČIMBENIKA.....	5
3. RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI U RAZVOJU POREMEĆAJA U PONAŠANJU DJECE I MLADEŽI	8
4. KONCEPT OTPORNOSTI.....	10
4.1. Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži	10
5. KONCEPT POZITIVNOG RAZVOJA.....	13
5.1. Elementi ostvarenosti pozitivnog razvoja	14
5.2. Odlike koncepta pozitivnog razvoja	15
6. PREVENCIJA POREMEĆAJA U PONAŠANJU	17
7. PROSOCIJALNO I AGRESIVNO PONAŠANJE DJECE PREDŠKOLSKE DOBI KAO ZAŠTITNO – RIZIČNI ČIMBENICI NJIHOVOG RAZVOJA.....	19
8. ULOGA DJEČJEG VRTIĆA U RANOM OTKRIVANJU POREMEĆAJA U PONAŠANJU.....	21
9. RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI U ŠKOLSKOM OKRUŽENJU	23
9.1. Rizični čimbenici pronađeni u školskom okruženju.....	23
9.2. Zaštitni čimbenici.....	23
10. OBILJEŽJA OBITELJI U POJAVI RAZVOJA POREMEĆAJA U PONAŠANJU..	25
10.1. Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju.....	26
10.2. Roditeljski odgojni postupci i problematično ponašanje djece u ranoj adolescenciji.....	26
10.3. Stil odgoja u obitelji kao činitelj rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži	27
11. TEORIJSKI KONCEPT STILA RODITELJSKOG ODGOJA	29
11.1. Kognitivne procjene i suočavanje sa zlostavljanjem u djetinjstvu kao čimbenici rizika i zaštite.....	30
11.2. Izloženost nasilju među roditeljima kao čimbenik rizika za razvoj agresivnog ponašanja.....	30
11.3. Suočavanje sa stresnim događajem.....	31

ZAKLJUČAK.....	33
LITERATURA	34
SAŽETAK	37
PRILOZI.....	38

UVOD

Pojam poremećaji u ponašanju se odnosi na različite oblike reagiranja djeteta ili maloljetnika koje nisu u skladu sa očekivanjima u odnosu na dob, situaciju ili okruženje. Zahtijevaju dodatnu širu ili stručnu društvenu pomoć (Uzelac, 1995).

Procesi koji vode do problema u ponašanju djece i mladih nisu u potpunosti predvidivi te mnogi problemi nisu povezani samo sa jednim čimbenikom već sa puno čimbenika u okolini u kombinaciji sa raznim čimbenicima, karakteristikama i sposobnostima pojedinca. Mnoga djeca i mladi rastu uz postojanje mnogih čimbenika koji potenciraju njihovu ranjivost , ali isto tako i uz zaštitne čimbenike koji povećavaju mogućnost da će imati iskustvo suočavanja s problemima. Tu vjerovatnost treba označiti kao rizik.

Rizični i zaštitni čimbenici su vidljivi kroz mnoge pokazatelje obiteljskog, školskog ili drugog okruženja koje je blisko djeci i mladima, ali i kroz različita ponašanja djece i mladih. Rizični čimbenici su oni koji kod djeteta ili u njegovoj okolini povećavaju vjerovatnost za uključivanje mladih u negativna ponašanja. Zaštitni čimbenici su oni koji posreduju ili usporavaju učinke izloženosti rizičnim čimbenicima te čimbenici koji pomažu djeci i mladima u podnošenju rizika.

Za koncept rizičnih i zaštitnih čimbenika bitno je da ni jedan čimbenik rizika ili nepovoljna situacija ne mogu biti „odgovorni“ za negativne ishode, odnosno rizična ponašanja djece i mladih. Bitno je upozoriti na identificiranje rizičnih i zaštitnih čimbenika te važnost njihovog praćenja u raznim uvjetima (Bašić, 2009).

1. POREMEĆAJI U PONAŠANJU

Poremećaji u ponašanju predstavljaju skup naziva za sve pojave koje manje ili više pogađaju pojedinca, nepovoljno djeluju na njegove aktivnosti te negativno utječu na druge organizacije kao što su obitelj i dječje ustanove.

Zakovitosti u razvoju poremećaja u ponašanju moguće je pratiti u odnosu na okruženja, tj. sredine u kojima ih djeca i mladi izražavaju. Često je riječ o poremećajima koji se počinju očitovati u kući, obitelji, a zatim „šire" preko vrtića i škole, na susjedstvo, društvo vršnjaka te lokalnu zajednicu. Poznato je da se poremećaji u ponašanju djece i mladeži najčešće razvijaju postupno od blagih, manje ometajućih i obično manje primjetnih prema težim i opasnijim poremećajima te su lako moguća odstupanja od tog pravila (Bašić, Koller-Trbović, Uzelac, 2004).

2. KONCEPT RIZIČNIH I ZAŠTITNIH ČIMBENIKA

Rizični čimbenici se definiraju kao bilo koji utjecaji koji pojačavaju vjerovatnost prvog pojavljivanja poremećaja, napredovanja prema vrlo ozbiljnom stanju te podržavanju problematičnih uvjeta. Rizični čimbenici odnose se podjednako na one iz područja prenatalnog i biološkog do širokih okolnosti i uvjeta života koji pogađaju djecu. Mogu se pojaviti ili egzistirati u jednom trenutku u vremenu kao stresni događaji i čak mogu biti korisni u određivanju rizičnog statusa djeteta. Rizični procesi su oni koji objašnjavaju gdje i kako rizični čimbenici dovode do visoke ranjivosti. Rizik se sve više definira i procjenjuje kao vjerovatnost da će se budući problemi smanjivati u ravnoteži između kompetencija djece i mladeži (otpornosti) i njihove rizičnosti (ranjivosti). (Bašić, 2000, str.35)

Istraživanja pokazuju potvrđenje rizične čimbenike u razvoju poremećaja u ponašanju i drugih rizičnih ponašanja kod djece i mladeži. Vide se kao karakteristike koje se javljaju kod onih mladih koji razvijaju i pokazuju različite oblike poremećaja u ponašanju.

Williams, Ayers, Arthur (1997, str.36, prema Bašić, 2000) tako navode:

1. genetske ili biološke čimbenike rizika

perinatalna trauma

neurotoksičnost u trudnoći

alkohol ili droga (majke)

2. individualne i vršnjačke čimbenike rizika

misli o delikventnom ponašanju

povezanost s delikventnim vršnjacima

utjecaj vršnjaka

3. rizične čimbenike povezane sa školom

školski neuspjeh

siromašno akademsko postignuće

disciplinski problemi

nedostatna privrženost školi

4. rizične čimbenike u obitelji

problemi u obitelji

obiteljski konflikti

obiteljska povijest visokorizičnog ponašanja

neadekvatna ponašanja roditelja kao modela

5. rizične čimbenike u zajednici

kronično nasilje u zajednici

siromaštvo (ekonomska deprivacija, kvaliteta stanovanja, zdravstvena skrb, socijalna skrb, škole).

Isto tako, Williams, Ayers, Arthur (1997, str.37, prema Bašić, 2000) navode i zaštitne čimbenike čijom se zastupljenošću smanjuje rizik za pojavu delikvencije mladih i drugih oblika poremećaja u ponašanju te povećava vjerovatnost pozitivnih ishoda, a to su:

- ženski spol
- jaka povezanost s roditeljima
- dogovori s obitelji
- otpornost i pozitivan temperament
- sposobnost za prilagođavanje i oporavak
- podržavajuća obiteljska klima
- jaki vanjski sustav podrške koji jača dječje napore za sučeljavanje sa rizicima i stresorima
- zdrava vjerovanja
- prosocijalna orijentacija (dispozicija i uživanje u socijalnoj interakciji)
- vještine rješavanja socijalnih problema.

Suvremene spoznaje vezane za rizične i zaštitne čimbenike su:

1. Isti čimbenik može biti povezan s više poremećaja.
2. Postoje prije višestruki nego pojedinačni čimbenici povezani s određenim problemom.
3. Mnogo više se zna o rizičnim nego o zaštitnim čimbenicima.
4. Različiti čimbenici su važni u različitoj razvojnoj dobi i pod različitim okolnostima.
5. Mehanizam djelovanja čimbenika je nepoznat.

Sustavna razina	Čimbenici rizika	Čimbenici zaštite
šire socijalno okruženje	<ul style="list-style-type: none"> • male mogućnosti za educiranje i zapošljavanje • rasna diskriminacija i nepravda • siromaštvo/nizak socioekonomski status 	<ul style="list-style-type: none"> • mnogo prilika za edukaciju, zapošljavanje, rast i postignuće
obitelj, škola i susjedstvo	<ul style="list-style-type: none"> • zlostavljanje djece • konflikti između roditelja • roditeljska psihopatologija • „siromašno roditeljstvo“ (siromašna komunikacija, rješavanje problema i vještine nadzora, temelj je neadekvatno i nedosljedno „upravljanje obitelji“, što je osnova Pattersonove teorije nasilnih obiteljskih procesa (1992)) 	<ul style="list-style-type: none"> • socijalna potpora • prisutnost brižnih odraslih/potpore odraslih • pozitivan odnos roditelj-dijete • učinkovito roditeljstvo
individualne psihičke i biološke karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • spol • biomedicinski problemi 	<ul style="list-style-type: none"> • blag temperament • samopoštovanje i samoeфикаsnost • kompetentnost u normativnim ulogama • visoka inteligencija

Slika 1. Opći čimbenici rizika i zaštitni čimbenici za ozbiljne socijalne probleme u djetinjstvu (Bašić, 2009, str.183)

3. RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI U RAZVOJU POREMEĆAJA U PONAŠANJU DJECE I MLADEŽI

Djeca koju njihovi odgajatelji, roditelji, učitelji i drugi percipiraju kao „zločestu“, „teško odgojivu“, „rizičnu“, zapravo su nesretna djeca koja nisu imala sreću doći željena na svijet ili su njihovi roditelji naknadno ustanovili da imati djecu nije ono što su mislili pa su ih, nekompetentni za ulogu koju su si sami priskrbili, doživjeli kao kaznu.

Svemu ovome, doprinosi također i društvo koje lako prihvaća postojanje zločeste djece, pa je razradilo njihovo kažnjavanje do detalja, a pri tome im nije dalo ona građanska prava koja imaju stvarni nositelji rizika. Rizični činitelji, najčešće kao i zaštitni, ne proizlaze iz djece kao takve, nego iz njihove okoline. Ponajprije roditelja i drugih značajnih koji imaju presudan utjecaj na zadovoljavanje djetetovih potreba.

Kada je riječ o djeci i njihovom ponašanju, a posebno o metodama discipliniranja, još uvijek se spominje batina. Osoba koja tako misli, osoba je bez osobnosti te se ne uklapa u suvremene odnose u kojima je potrebno stalno donositi kompetentne odluke, često presudne za vlastiti život i život drugih. Ako želimo da naše obitelji, škole, društvo u cjelini postanu djeci, budućim nositeljima sveukupnog socijalnog funkcioniranja, mjesto na kojem će željeti živjeti, batina ne može biti „odgojno sredstvo“. Osoba koja tako misli, osoba je bez osobnosti te se ne uklapa u suvremene odnose u kojima je potrebno stalno donositi kompetentne odluke, često presudne za vlastiti život i život drugih.

Stresni doživljaji u obitelji ili izvan obitelji mogu toliko snažno promijeniti osobnost djeteta da genetska „predodređenost“ bude poništena. Doživljaj stresne situacije u značenju za dijete ovisi o djetetovim roditeljima i njihovoj kompetentnosti za suočavanje sa stresorima. Samo suočavanje sa stresom je isto vezano za roditelje, dok je samostalno suočavanje sa stresom najčešće obilježeno potiskivanjem ili izbjegavanjem takvih situacija kad god je to moguće. U tom smislu, zanimljivo je zapažanje o postojanju „otpornosti na čimbenike rizika“, kojemu se na

primjer, može zahvaliti što veliki broj djece izložene ozbiljnim kriznim situacijama ipak uspijeva izrasti u dobro prilagođene i uspješne osobe (Janković, 2000).

Pojava ranijih rizičnih čimbenika u nedostatku zaštitnih čimbenika kreira ranjivost. Takve ranjivosti u kombinaciji sa prisutnim sustavnim pokazivačima teškoća i institucionalnim nesposobnostima da pomognu djeci i mladima koji pokazuju nedostatak pozitivnih ponašanja, u nekom vremenu može voditi do problema ponašanja koji imaju više opasnih posljedica (negativni izlazi). Ovakav okvir bi trebao poslužiti za procjenu stupnja rizika djece i mladih, a procjena rizika za 10-15 godišnjake izgleda:

- Visoki rizik: ako žive unutar bilo kojeg rizika ranijeg života, imaju minimalan stupanj zaštitnih čimbenika ili pozitivnog ponašanja i pokazuju jedan ili više sustavnih pokazivača.
- Umjereni rizik: ako žive unutar bilo kojeg rizika ranijeg života ili pokazuju jedan ili više sustavnih pokazivača, ali za koje posjeduju neke od zaštitnih čimbenika ili pozitivnih ponašanja koji utječu na neke negativne utjecaje ili uvjete.
- Niski rizik: ne žive u negativno aspektiranim ranijim životnim uvjetima, koji ne posjeduju sustavne pokazivače i koji imaju adekvatan stupanj zaštitnih čimbenika i pozitivnih ponašanja (Bašić, 2000, str.42-43).

Sadržaj ovog okvira se očituju se u potrebi jačanja uvjerenja da roditelji, učitelji i drugi stručnjaci u odgovarajućim ustanovama trebaju raditi više i brže u pravcu jačanja snaga mladog čovjeka, jačanja zaštitnih čimbenika u njegovoj okolini i smanjivanju rizika ukoliko su se prethodni čimbenici i sustavni pokazivači pojavili rano i za posljedice imaju negativne „izlaze“.

4. KONCEPT OTPORNOSTI

Uz rizične i zaštitne čimbenike u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži, spominju se i tzv. *otporna djeca i mladi*. Dakle, istraživanjem rizika razvoja i rizičnih okolnosti života djece i mladeži došlo je do spoznaja da neka djeca unatoč rizičnim životnim uvjetima uspijevaju preživjeti te razvijaju vještine koje će im osigurati i omogućiti odgovornu odraslost. Termin „otpornost“ se počeo koristiti da bi se opisao pozitivan fenomen individualnih razlika u ljudskim odgovorima na stres. Djecu i mlade definira se kao one koji su sposobni nositi se s vanjskim stresorima. Za razvoj otpornosti odgovora su tri povezana područja: socijalna okolina, obiteljska okolina i osobne vrednote.

Utvrđuju se 4 karakteristike otporne djece i mladeži:

1. aktivan pristup problemima života, što omogućava da se odupru emocionalno opasnom iskustvu,
2. tendencija konstruktivnog opažanja boli, frustracije i ostalih opasnih iskustava,
3. sposobnost pridobivanja pozitivne pažnje od drugih,
4. velika vjera u viziju pozitivnog života (Bašić, 2000, str.38).

Pet karakteristika sposobnosti koje su opažene kod otporne djece i mladeži i koje treba učiti svako dijete su: kritične školske sposobnosti, shvaćanje sebe i samopoštovanje, komunikacija s drugima, sposobnost sučeljavanja sa stresom te samokontrola (Bašić, 2000).

4.1. Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži

Otpornost se može odrediti kao učinak interakcije rizičnih čimbenika u kombinaciji sa pozitivnim snagama (zaštitnim čimbenicima) koji pridonose ishodu koji predstavlja zdravu prilagodbu. Da bi se razvila dugotrajna otpornost kod djece iz visoko-rizičnih okruženja potrebna je: emocionalna briga i toplina, otvorenost i prihvaćanje, samostalnost uz nadzor, usmjerenost prema postignuću te razvoj odgovarajućih vrijednosti.

Model koji može pomoći u procjenjivanju jakosti i slabosti u ekološkom sustavu tako i u planiranju preventivnog i tretmanskog djelovanja. Model se dijeli na sljedeće razine:

1. *Zadovoljenje temeljnih potreba* – Temeljna pretpostavka razvoja otpornosti jest zadovoljenje temeljnih egzistencijalnih potreba djeteta. Ključnu ulogu u osiguranju zadovoljenja temeljnih potreba djeteta imaju mjere socijalne politike, ali i obiteljsko – pravna zaštita djeteta te ostale intervencije sustava socijalne skrbi.

2. *Socijalna mreža i suštinsko prihvaćanje* – Drugu razinu pretpostavki za razvoj otpornosti čini suštinsko prihvaćanje te kvalitetna i podržavajuća socijalna mreža. Suštinsko prihvaćanje djeteta kao osobe presudno je za njegov uravnotežen psihosocijalni razvoj. Prihvaćanje djeteta daje mu poruku da je voljeno, da je vrijedno kao osoba, da se može obratiti odraslom, bez obzira što se dogodilo. Ukoliko značajne osobe u djetetovu okruženju ne reagiraju na neka neprihvatljiva ponašanja, dijete to može doživjeti kao nešto suprotno prihvaćanju, a to je ravnodušnost. Ako obitelj dobro funkcionira, pružiti će odgovarajuće prihvaćanje svojim članovima, ali iz puno razloga mnoge obitelji nisu spremne pružiti to svojim članovima. Značajno je zato razvijati podršku koja će pomoći obitelji, a i djetetu da savlada teškoće.

3. *Doživljaj osobne djelatnosti* – Doživljaj osobne djelatnosti nije samo znati što treba činiti i biti motiviran za to. Djelatnost je proizvod sposobnosti da se socijalne, kognitivne i emocionalne vještine organiziraju i usklađeno pridonose ostvarivanju različitih ciljeva. Vještina koja je značajna za razvoj doživljaja djelatnosti i osnaživanja djeteta, naziva se socijalna vještina. Socijalne vještine koje se odnose na niz specifičnih vještina, od vještina djelatnog roditeljstva do komunikacijskih vještina djece i roditelja te slično. Svoj djeci je važno omogućiti da usvoje takve vještine jer im one olakšavaju da se uključuju u razne aktivnosti koje šire njihovu socijalnu mrežu, ali i da se lakše suočavaju sa zahtjevima okruženja. Rad na razvoju socijalnih vještina kod djeteta pretpostavlja rad na njegovoj okolini i tako može utjecati na razvoj osjećaja djelatnosti. Dijete će najbolje usvajati socijalne vještine od odraslog koji ga prihvaća kao osobu.

4. *Djelotvorno suočavanje sa stresom* – Suočavanje podrazumijeva aktivnosti pojedinca da promijeni trenutno poremećeni odnos s okolinom, bilo mijenjanjem vlastitog ponašanja, bilo mijenjanjem nepovoljnih aspekata u okolini. Postoji puno strategija suočavanja koje dijete može koristiti u teškim životnim situacijama – traženje socijalne podrške, maštajući i sanjareći, izražavajući osjećaje, aktivnim rješavanjem problema ili humorom. Važno je da dijete razvija razne strategije suočavanja te da ovisno o situaciji može djelotvorno koristiti neku od njih. Npr. humor je više od obrambenog mehanizma, odnosno bijega od neugodne stvarnosti. Daje nam puno snage i može biti povezano s otpornosti na mnoge načine. Trebamo poticati klimu u obitelji ili školi u kojoj ima smijeha i šale. Kako bi u tome bili uspješni, treba stvoriti klimu povjerenja pošto bez klime povjerenja, humor može postati jako agresivan.

5. *Samopoimanje i samopoštovanje* – „Zdrava“ osoba zna sebe, prihvaća sebe i voli sebe. Takva osoba je sposobna preuzeti odgovornost za posljedice svojih djela. Samopoimanje se odnosi na sliku koju pojedinac ima o sebi kao socijalnom, emocionalnom i tjelesnom biću. Samopoštovanje je svijest o onome tko i što smo mi, neovisno o onomu što znamo i možemo. Ključno je za razvoj suosjećanja i brige za druge. Kad dijete ne prihvaća sebe, teško mu je prihvatiti mišljenje drugog djeteta, a to je osnova čestih ruganja ili odbacivanja, ali i agresivnog ponašanja. Stoga je afirmacija, potvrđivanje vlastite vrijednosti, jedan od preduvjeta cjelovitog razvoja djeteta, međusobnog prihvaćanja u grupama djece te konstruktivnog rješavanja sukoba među djecom (Ajduković, 2000, str.53-60).

Kad govorimo o poremećajima u ponašanju, takvi programi da bi bili djelotvorni trebaju objediniti: tri različite razine preventivnog djelovanja (primarnu, sekundarnu i tercijarnu prevenciju), tri različita djelokruga djelovanja (lokalna zajednica, regija i država) te uvažavanje potreba tri skupine korisnika (djece, obitelji i šireg socijalnog okruženja) (Ajduković, 2000).

5. KONCEPT POZITIVNOG RAZVOJA

Pokazuje se da su individualni, obiteljski, školski i čimbenici zajednice najčešći prediktori i pozitivnih (npr. dobar školski uspjeh) i negativnih (npr. delikvencija mladih) razvojnih ishoda za mlade. Interes za pozitivan razvoj mladih sve više raste i sve više se povećava. Bitno je obogatiti važne institucije kako bi mogli pripremiti mlade na daljnje životne izazove i probleme koji će ih dočekati te da razviju vještine koje će im pomoći da uspiju kao odrasli, a pritom da koriste iskustva tijekom kojih su ih uspješno uključili u svoje živote.

Pozitivan razvoj podrazumijeva poboljšanje dobrobiti mladih tako da im se pomogne u zdravom rastu i razvoju. Opći indikatori dobrobiti su: dobro mentalno zdravlje, dobra školska postignuća, dobri odnosi s vršnjacima, dobre vještine rješavanja problema, vrlo nizak stupanj uključenosti u različita problematična ponašanja (delikvencija, zlouporaba alkohola i droge, napuštanje škole i rana trudnoća. Indikatori dobrobiti za vrijeme kasne adolescencije i odraslosti su: završavanje srednje škole, završavanje višeg obrazovanja, izbjegavanje zlouporabe alkohola i droge, uključivanje u građanske inicijative u zajednici te izostanak boravka u zatvorima.

Nekoliko glavnih socijalnih prednosti koje pospješuju pozitivan razvoj mladih, a promoviraju se uključujući: fizičku i psihičku sigurnost, podržavajuće odnose, prilike za pripadanje, pozitivne socijalne norme, prilike za izgradnju vještina te integraciju obitelji, škole i zajednice.

Bašić (2009), tvrdi da zdravo i pozitivno razvijeno dijete, tijekom svog razvoja pokazuje (prema Kranželić Tavra, 2002):

- kompetentnost – uspješnu interakciju i sposobnost očuvanja vlastitog zdravlja,
- samopovjerenje - percepcija sebe kao osobe koja može biti uspješna
- sposobnost za stvaranje odnosa – povezanost s članovima obitelji, vršnjacima i odraslima u svijetu oko njih,
- karakter – razlikovanje dobrog i lošeg, razvijene vrijednosti i interesi,

- suosjećanje – osjećaj za „socijalnu pravdu“, stajalište da mogu pridonijeti stvaranju boljeg svijeta,
- doprinos – sposobnost vrijednog ulaganja u sebe, obitelj, zajednicu te predanost tome.

Obiteljske prednosti	Školske prednosti	Prednosti u zajednici	Individualne prednosti
<ul style="list-style-type: none"> • pozitivna uloga odraslih kao modela • pozitivna komunikacija s obitelji • uključenost roditelja u život mladih • jasna pravila i posljedice unutar obitelji i školi • vrijeme provedeno s obitelji 	<ul style="list-style-type: none"> • povezanost sa školom • podržavajuće školsko okruženje • sudjelovanje u školskim aktivnostima • uspješno uključivanje u školu 	<ul style="list-style-type: none"> • povezanost sa zajednicom • pozitivne i jasne norme i vrijednosti u zajednici • uspješna preventivna politika • odsutnost oružja i oružanih sukoba 	<ul style="list-style-type: none"> • pozitivna grupa vršnjaka • vještine rješavanja problema • komunikacijske vještine • vještine pozitivnog rješavanja konflikata • pozitivna slika o sebi • preuzimanje odgovornosti za vlastito ponašanje • empatija i osjetljivost prema drugima

Slika 2. Zaštitni čimbenici koji su iz koncepata: otpornost, razvojne prednosti, socijalni razvoj i sl. (Bašić, 2009, str.181)

5.1. Elementi ostvarenosti pozitivnog razvoja

Pozitivan razvoj ostvaren je ako postoji:

- smisao za kompetentnost,
- osjećaj povezanosti s drugim ljudima i društvom,
- vjerovanje u vlastitu kontrolu tijekom različitih životnih prilika,
- stabilan identitet (Bašić, 2009, str.212.-215).

Smisao za kompetentnost je određena vjerovanjem pojedinca u vlastite mogućnosti. To je smisao u kojem je dijete uključeno u produktivne aktivnosti i prepoznavanje njihove produktivnosti. Smisao produktivnosti razvija se u školskom okruženju, a dalje se može razvijati kroz iskustva u obitelji ili lokalnoj zajednici. Izvanškolske aktivnosti, hobiji, bavljenje sportom ili povremeni posao, pružaju djeci i mladima priliku da se prepozna njihova produktivnost te da time razviju smisao za kompetentnost.

Povezanost s drugim ljudima i društvom je jedan od važnih prediktora pozitivnog razvoja za djecu i mlade. Mladi koji imaju osjećaj jake povezanosti s roditeljima, manje su uključeni u antisocijalna ponašanja i druga rizična ponašanja. Takva djeca čak više nego druga, postižu bolja akademska postignuća i ne napuštaju školu. Interakcije s odraslima u kojima se kontroliraju dječja ponašanja, promoviraju pozitivan razvoj. Vršnjačke povezanosti osnažuju pozitivan razvoj ako je riječ o međusobnom poštovanju jer takva interakcija razvija empatiju.

Smisao za kontrolu života utječe na mlade, a pod kontrolom se razumijeva razvoj kada su djeca i mladi uključeni u interakcije u kojima se uspješno mogu predvidjeti „ishodi“ tih aktivnosti. Smatra se da smisao za kontrolu omogućuje pojedincima uspješno suočavanje sa stresovima, tj. da mogu mijenjati svoje živote kroz svoju aktivnost.

Razvoj stabilnog identiteta je povezan s pozitivnim odnosima, psihičkom i ponašajnom stabilnošću te produktivnom odraslošću. Preduvjeti za razvoj stabilnoga i pozitivnoga identiteta stvaraju se kada se mladi mogu uključiti u lokalnu zajednicu, kada od članova obitelji primaju potporu za svoje buduće ciljeve te kada imaju mogućnost pokazati vlastito stajalište o obitelji (Bašić, 2009).

5.2. Odlike koncepta pozitivnog razvoja

Koncept pozitivnog razvoja ima puno odlika koje su upotrijebljene u mnogim preventivskim programima, a to su:

- promoviranje pozitivnih veza,
- podupiranje otpornosti,
- promocija socijalnih, emocionalnih, kognitivnih, ponašajnih i moralnih kompetencija,
- podupiranje samoodređenja,
- podupiranje duhovnosti,
- podupiranje samoučinkovitosti,
- podupiranje pozitivnog identiteta,

- podupiranje vjerovanja u budućnost,
- briga za prepoznavanje pozitivnih ponašanja i prilika za prosocijalna uključivanja (Bašić, 2009, str.213).

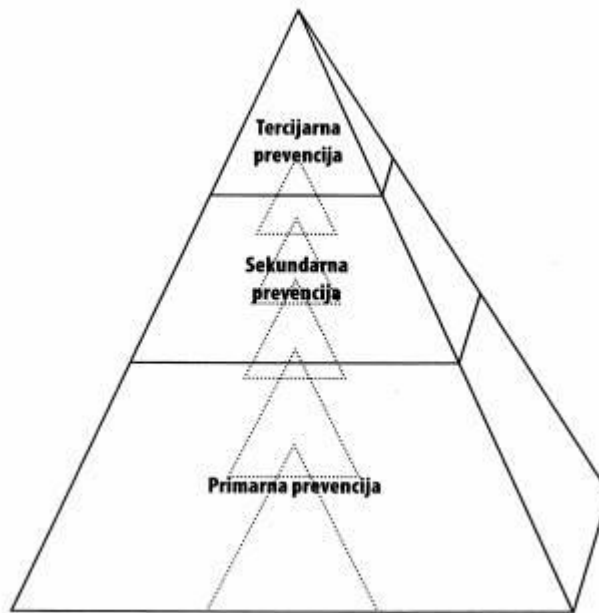
Kad se spomene promoviranje pozitivnih veza, tu se podrazumijevaju programi koji su usmjereni na razvoj dječjeg odnosa sa zdravim odraslim osobama, pozitivnim vršnjacima, školom, zajednicom i kulturom. Primjeri programa kojima se odupire otpornost su strategije kojima se ulaže u adaptivno suočavanje sa stresovima, zdrave odgovore na promjene i stvaranje kapaciteta za takve odgovore. Promoviranje raznih aspekata kompetentnosti, od socijalne, emocionalne, ponašajne do kognitivne, provodi se uz edukacije, treninge, razvoj vještina i razvoj sposobnosti.

Cilj promoviranja samoodređenja je pojačavanje kapaciteta djece i mladih za osnaživanje, neovisno razmišljanje te sposobnost da žive i rastu uz vlastito samoodređenje. Promoviranje samoučinkovitosti pretpostavlja postavljanje ciljeva, vještine sučeljavanja i promjenu negativnih očekivanja u pozitivne izlaze. Promoviranje duhovnosti označava razvoj vrijednosti i podupiranje mladih u istraživanju duhovnog identiteta. Podupiranje pozitivnog identiteta se odnosi na formiranje zdravog identiteta i postignuća djece i mladih, a to uključuje i identifikaciju sa socijalnom okolinom koja podupire njihov zdrav razvoj i razvoj smisla u budućnosti.

Vjerovanje u budućnost u situacijama kada mlada generacija nema neke izgleda, čini se neučinkovito. Sve što se može učiniti na tragu vjerovanja u vlastite potencijale, postizanja zacrtanih ciljeva, opcija, izbora i ispunjenih planova je dobro za budućnost mladih ljudi. Briga za prepoznavanje pozitivnih ponašanja i prilika za prosocijalna uključivanja promovira se programima kojima se kreiraju odgovarajući sustavi nagrađivanja, prepoznavanja ili podupiranja prosocijalnih ponašanja. Često je riječ o programima koji omogućavaju aktivno sudjelovanje te o događajima u kojima mladi ljudi imaju priliku praviti pozitivne izbore i iskusiti pozitivne socijalne promjene (Bašić, 2009).

6. PREVENCIJA POREMEĆAJA U PONAŠANJU

Prevencijom se smatra proces kojime se želi smanjiti incidencija poremećaja u ponašanju djece i mladih te rizičnih ponašanja djece i mladih. Odnosno, proaktivni proces koji osnažuje pojedince da zadovolje izazove životnih događaja, kreirajući uvjete kako bi promovirali zdrava ponašanja i životne stilove (Bašić, 2009, str.65).

Slika 3. Shematski prikaz razina prevencijske piramide (prema Bašić, Ferić, Kranželić, 2001, str.121)

Razine prevencije slijede poznatu podjelu na primarnu, sekundarnu i tercijarnu prevenciju. U bazi piramide je *primarna prevencija* čije je osnovno obilježje ulaganje u kvalitetu življenja cijele populacije jedne zajednice kroz redovite socijalne i druge institucije, koje su organizirane zbog zadovoljavanja potreba djece, mladih i odraslih (vrtići, škole, institucije zabave).

U sredini piramide, koji varira i varirat će u odnosu na problem koji se promatra, stupanj rizika za koji se određuju odgovarajući programi prevencija, nalazi se tzv. *sekundarna prevencija*. Na toj su razini ulaganja kroz specifične programe za specifične uzorke rizične populacije kod koje se zbog rizičnih uvjeta i postojanja rizika, problemi u ponašanju tek očekuju ili su vjerovatni.

Na vrhu piramide je *tercijarna prevencija*. Ona pretpostavlja ulaganja u specifične programe – tretmanske intervencije za uzorke djece, mladih i odraslih osoba s razvijenim poremećajima u ponašanju, čije trajanje određuje posebno organizirane, programirane i složene tretmane (Bašić, 2009, str.122).

7. PROSOCIJALNO I AGRESIVNO PONAŠANJE DJECE PREDŠKOLSKE DOBI KAO ZAŠTITNO – RIZIČNI ČIMBENICI NJIHOVOG RAZVOJA

Predškolska ustanova predstavlja važno mjesto u životu djeteta. Vrtić je mjesto socijalizacije, učenja te prvih susreta sa životom izvan zaštićenog kruga obitelji. Polaskom u predškolsku ustanovu, dijete se počinje nalaziti u puno situacija koje od njega zahtijevaju korištenje socijalnih, emocionalnih, komunikacijskih te svakodnevnih životnih vještina. Dijete se u vrtiću susreće s vršnjacima i odgajateljima s kojima gradi odnose koji će predstavljati bazu za daljnji život i u kojima će dok uči vještine, postajati sve kompetentnije na području odnosa sa drugima.

U predškolskoj ustanovi dijete se susreće sa nizom novih i dotad nepoznatih situacija u kojima se snalazi na razne načine. Oni se manifestiraju u obliku učinkovitih i manje učinkovitih ponašanja. Prosocijalno ponašanje je ono koje se smatra poželjnim i koje se nastoji podržavati i razvijati kod svakog djeteta. Postoje razni čimbenici koji pospješuju razvoj takvog ponašanja, ali se najčešće govori o kognitivnim i emocionalnim činiteljima. Kod djeteta je potrebna i određena razina emocionalne spremnosti da se reagira.

Neka ponašanja spadaju u kategoriju nepoželjnih, kako za osobu koja ih manifestira, tako i za njenu okolinu. Takva ponašanja se često nazivaju agresivnim. Agresivno ponašanje je moguće definirati kao svako ponašanje kojim se nekome nanosi ozljeda ili uništava imovina. Javlja se u vrlo ranoj dobi te iako je agresivno ponašanje očekivana pojava u ranoj dječjoj dobi i smatra je se razvojnom fazom, bitno je da se takvo ponašanje drži pod kontrolom te da se energiju usmjerava u prihvatljive oblike rješavanja tih istih situacija u kojima se agresija i pojavljuje.

Prosocijalna i agresivna ponašanja se mogu promatrati iz kuta njihove zaštitne uloge, odnosno njihove rizičnosti za razvoj poremećaja u ponašanju djece i mladih. Postavlja se pitanje na koji način su prosocijalna ponašanja zaštitna, tj. predstavljaju jake snage djeteta za odupiranje rizicima koji mogu voditi rast i razvoj u neželjenom smjeru, a koliko pojava agresivnog ponašanja znači da se dijete koje ga

češće očituje nalazi na području rizika za pojavu poremećaja u ponašanju. Poremećaji u ponašanju se razvijaju uslijed djelovanja niza rizičnih čimbenika za koje se može reći da su svi oni utjecaju koji ometaju zdrav razvoj djeteta i mlade osobe te pospješuju daljnji razvoj poremećaja u ponašanju.

Kada se govori o rizičnosti i zaštitama vezanim za razvoj djece i mladih, učestalo se govori u kontekstu programa koji za cilj imaju prevenciju poremećaja u ponašanju. Prevencija poremećaja u ponašanju se može provoditi u smislu jačanja pozitivnih i uklanjanja ili kontroliranja rizičnih čimbenika. Prosocijalno i agresivno ponašanje moglo bi postati važnim elementom u kreiranju programa primarne i sekundarne prevencije poremećaja u ponašanju koji bi se odnosili na održavanje prosocijalnog ponašanja kao zaštite s jedne strane i kontroliranje agresivnog ponašanja kao rizika s druge strane (Bašić, Kranželić, 2000).

Prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladeži je sustav međusobno koordiniranih mjera i aktivnosti kojima se društvo suprotstavlja poremećajima u ponašanju, njihovu javljanju te prerastanju u teže oblike (Ljubetić, 2001).

8. ULOGA DJEČJEG VRTIĆA U RANOM OTKRIVANJU POREMEĆAJA U PONAŠANJU

Vrtić je mjesto koje prednjači u ranom otkrivanju poremećaja u ponašanju pošto u njemu stručno osposobljeni djelatnici imaju jasniji uvid u ponašanje cjelokupne vrtićke populacije. Važno je i sudjelovanje roditelja, koji dobivaju jasniji uvid u ponašanje svoje djece u usporedbi s njihovim vršnjacima kada ona pohađaju vrtić nego kad borave samo u obitelji.

Bitno je naglasiti da je rano otkrivanje poremećaja u ponašanju predškolske djece te planiranje i provođenje aktivnosti na uklanjanju uzroka, moguće prije svega u kvalitetnom vrtiću. Kvalitetan vrtić je mjesto ispunjenja očekivanja, zadovoljenja potreba, a isto tako i mjesto gdje se svi (dijete, roditelji, odgajatelji, stručno osoblje i ravnatelj) osjećaju zadovoljno, kompetentno, sigurno i sretno.

Načini na koji vrtić može pomoći roditeljima u ranom otkrivanju poremećaja u ponašanju njihove djece te načini na koje vrtić može prevenirati i ublažiti poremećaje su:

- Procjenjivati svoje dijete u različitim situacijama (igra s vršnjacima, komunikacija s djecom i odraslima, boravak na otvorenom i slično) i uspoređivati njegove reakcije sa reakcijama i ponašanjima njegovih vršnjaka koji s njim dijele iste uvjete.
- Svakodnevno susretati roditelje koji imaju iste ili slične teškoće te mogu o tome s njima razmijeniti mišljenja i iskustva.
- Svakodnevno kontaktirati s odgajateljem, stručnom osobom koja sudjeluje u odgoju njegova djeteta i tako dobiti objektivniju procjenu djetetova razvoja i mogućih odstupanja.
- Roditelj može dobiti i specifičnu stručnu pomoć od stručnog tima vrtića koji čine: psiholog, defektolog, pedagog, medicinska sestra, a negdje i socijalni radnik (Ljubetić, 2001, str.53).

Dakle, dječji vrtić postaje prostor koji omogućava stručno osposobljenim djelatnicima uvid i rano otkrivanje poremećaja u ponašanju, ali to omogućuje i roditeljima ako vrtić i obitelj uspostave kvalitetnu suradnju. Velika je potreba za pružanjem potpore i osnaživanjem obitelji za rano otkrivanje poremećaja u ponašanju predškolske djece, a to je moguće ostvariti povećanjem kvalitete življenja te planiram i usmjerenim preventivnim programima koji naglašavaju važnost ranog otkrivanja poremećaja.

Neki od čimbenika u prostoru razloga za nedovoljno rano otkrivanje poremećaja u ponašanju predškolske djece su:

1. Negativni osjećaji roditelja prema otkrivanju poremećaja u ponašanju u vlastitoj obitelji, u osnovi kojih su strah i stid.
2. Neznanje o pojavi poremećaja u ponašanju i povlačenje roditelja kao izbor.
3. Nekompetentnost roditelja za prepoznavanje poremećaja u ponašanju i potreba za pomoći izvan obitelji.
4. Faktor ranog otkrivanja poremećaja u ponašanju koji se temelji na pozitivnoj procjeni sebe kao roditelja i realnoj procjeni roditeljskog odnosa prema djetetu.
5. Nespremnost roditelja na otkrivanje i rješavanje problema izvan obitelji.
6. Nespremnost roditelja na traženje pomoći. (Ljubetić, 2001, str.53-58).

9. RIZIČNI I ZAŠTITNI ČIMBENICI U ŠKOLSKOM OKRUŽENJU

Uspjeh svake osobe u suočavanju s mogućnostima suvremenog života, ovisi o znanjima i vještinama koje su naučili u školi ili kod kuće. Kako djeca odrastaju, obitelj zadržava ključnu ulogu u obitelji, ali jača i utjecaj vršnjačke grupe. Škola je bitan posrednik kojim se dijete uči integraciji u društvo. Kada dijete krene u školu, to je za njega ulaz u novi svijet u kojemu će učiti i usvajati nova znanja, a kasnije ih primjenjivati. Škola je jedno od prvih mjesta gdje se stvaraju i razvijaju međuljudski odnosi. Rizični i zaštitni čimbenici se nalaze i djeluju na različitim razinama, a povezani su sa školskim funkcioniranjem djece ili djeluju u školskom okruženju.

9.1. Rizični čimbenici pronađeni u školskom okruženju

Učenici koji su u riziku za školski neuspjeh karakterizira i propadanje razreda, često izostajanje iz škole te nisko samopoštovanje. Prisutstvo ranih akademskih postignuća najavljuje kasnije poteškoće na području ponašanja i socijalnog funkcioniranja. Ne pokazuju svi učenici iste razvojne faze, a napredovanje ozbiljnih akademskih teškoća često prolazi četiri faze: rani akademski problemi, ponavljanje razreda, smještanje u specijalnu edukaciju te napuštanje škole ili završavanje škole s niskom razinom akademskog postignuća. Pojave koje ukazuju na moguć nastanak predstavljaju rizik za negativne razvojne ishode. Stoga, rizici govore o okolnostima na koje treba obraćati pažnju i na koje treba djelovati u smislu njihovog smanjivanja za rast i razvoj djece i mladih (Kranželić Tavra, 2002).

9.2. Zaštitni čimbenici

Uz rizike i rizične čimbenike koji postoje u školskom okruženju, tu su i zaštitni čimbenici na kojima je pozitivan razvoj djece i mladih. Za uspjeh obrazovnog procesa nisu bitne samo kognitivne vještine nego i socijalne kompetencije u obliku sposobnosti ostvarivanja i održavanja dobrih odnosa sa vršnjacima i odraslima. Često spominjan zaštitni čimbenik su i uspješne škole, a ostali zaštitni čimbenici su: pozitivna veza s brižnim odraslim osobama, samostalnost i kompetentnost.

Iskustvo uspjeha u školi ne treba uključivati nužno akademski uspjeh, ali može biti povezano sa sportskim ili glazbenim uspjehom, postizanjem odgovornosti u školi ili socijalnim uspjehom među vršnjacima. Model socijalnog razvoja postavlja hipotezu prema kojoj povezanost sa školom predstavlja važan element u podupiranju kasnijeg akademskog postignuća, ali i u prevenciji rizičnih ponašanja. Povezanost sa školom je produkt procesa interakcije između djeteta u razvoju i socijalne okoline (Kranželić Tavra, 2002).

Razina te povezanosti ovisi o tri elementa:

1. Stupanj do kojeg škola otvara mogućnost djeci i mladima u razvoju da aktivno sudjeluju u odgojnom procesu. Aktivno sudjelovanje učenika u školovanju je jedna od važnih karakteristika uspješnih škola. Prilike za aktivno sudjelovanje bi trebale biti razvojno prikladne učenikovoju trenutnoj razini vještina kako bi motivirale učenika.
2. Vještine ili kompetentnosti su element koji razvija povezanost sa školom, a radi se o kognitivnim, socijalnim i emocionalnim vještinama. Što više učenik koristi te vještine, veća je mogućnost da te uvjete u školi vidi kao pozitivne. To je rezultat osobnog pozitivnog iskustva.
3. Prepoznavanje vještog uključivanja je element koji također pridonosi povezanosti sa školom (Kranželić Tavra, 2002, str.6).

Navedeni rizični i zaštitni čimbenici predstavljaju temelje na kojima bi se trebali graditi programi prevencije poremećaja u ponašanju i rane intervencije u slučajevima kad postoje ozbiljni rizici za poremećaje u ponašanju. Jačanjem kompetentnosti povećava se vjerovatnost pozitivnog razvoja dok se rizični čimbenici istovremeno trebaju držati pod kontrolom, a posebno oni koji već predstavljaju prva okušavanja u rizičnim ponašanjima.

A što se tiče škole, treba naglasiti da je bitna usmjerenost škole na pružanje prilika djeci za aktivno sudjelovanje u vlastitom obrazovanju te školska klima koja podupire pozitivan razvoj. Kad prihvatimo dijete s njegovim potrebama, tek tad se može stvoriti okuženje učenja koje zaštićuje dijete, podržava razvojne potrebe svakog djeteta i podupire karakteristike otporne djece (Kranželić Tavra, 2002).

10. OBILJEŽJA OBITELJI U POJAVI RAZVOJA POREMEĆAJA U PONAŠANJU

Obiteljska sredina je ona u kojoj se od samog rođenja djeteta vrši utjecaj na njegovu osobnost i ponašanje te ostvaruje proces njegovog odgoja. Mjesto prvih socijalnih dodira, izvor prvih spoznaja o svijetu koji ga okružuje. Obitelj je prva škola moralnih i socijalnih osjećaja. Obiteljski odgoj obuhvaća cjelokupno djelovanje obitelji i njenih članova kroz način života, međusobne odnose i prije svega međuljudske odnose kojima se uči dijete. U obitelji dijete izgrađuje svoj lik, stječe ljubav, razvija odnose s drugim osobama, razvija svijest o dobru i o zlu, uči prave životne vrijednosti te vrijednosti osoba oko sebe (Čugalj, Koren-Mrazović, 2000).

Obitelj je vrlo značajna kao odgojna sredina. Svijest o značenju uzora svome djetetu temelj je „odgovornog roditeljstva“, a odgovorno roditeljstvo temeljna je odrednica „zdrave obitelji“. Nemoguće je definirati zdravu obitelj pošto se obitelj može promatrati sa mnogih gledišta, a još više ima činitelja (socijalni, materijalni, kulturni...) koji utječu na formiranje takve obitelji. Može se reći da zdrava obitelj čuva svoj identitet, stvara stabilne uvjete za razvoj potencijala svih članova, međusobno otvoreno komunicira u atmosferi ljubavi, topline i sigurnosti. Takve obitelji se prilagođavaju promjenama, žive u stvarnosti, a pri tome ne gube svoj identitet.

Zdrave obitelji su u stanju tražiti pomoć izvan obiteljskog doma kad u trenutačnim ili dugotrajnim krizama ne mogu naći djelotvorno rješenje. Roditelji nastoje odvojiti dio vremena za bavljenje aktivnostima koje će poboljšati njihov odnos s djecom, zadovoljiti potrebe djece i odraslih, stvoriti osjećaj zadovoljstva i povjerenja te osnažiti odnos roditelj - dijete. Na taj način roditelj prati razvoj djeteta te upoznaje njegove potrebe. Tako je i moguće prepoznati čak i teškoće u ponašanju djeteta, ali na njih isto tako i djelovati (Ljubetić, 2001).

10.1. Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju

Čimbenike rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži bi trebalo tražiti istovremeno i u sigurnoj i nesigurnoj „luci“ kao što je obitelj. Sigurnu „luku“ čini funkcionalna obitelj, a nesigurnu disfunkcionalna. Funkcionalnu obitelj s aspekta odgoja djece se može definirati kao obitelj u kojoj postoji roditeljsko razumijevanje, ljubav i podrška među članovima obitelji, roditeljska uključenost u dječje svakodnevne aktivnosti ili roditeljsko prihvaćanje i vjera u dijete, dobra komunikacija između roditelja te nadzor nad djetetovim ponašanjem.

Disfunkcionalna obitelj nije samo krajnja suprotnost funkcionalne obitelji, nego je karakterizirana narušenom dinamikom odnosa koji se izražavaju u sukobima ili u zanemarivanju i zlostavljanju djece. Čimbenici koji su prisutni u funkcionalnoj obitelji jesu čimbenici zaštite, a čimbenici prisutni u disfunkcionalnoj obitelji čine čimbenike rizika (Bašić, 2000, str.153).

10.2. Roditeljski odgojni postupci i problematično ponašanje djece u ranoj adolescenciji

Slabiji roditeljski nadzor i manja podrška koju roditelji pružaju djeci povezani su sa svim oblicima neprimjerenog ponašanja djece: učestalijim problematičnim ponašanjem u školi, devijantnim ponašanjem i uzimanjem alkohola. Djeca već u ranoj adolescentskoj dobi mogu isprobavati neke oblike neprihvatljivog ponašanja. Uz roditeljsko razumijevanje, ljubav i podršku, za socijalizaciju društveno prihvatljivog ponašanja djece neophodan je dosljedan roditeljski nadzor i uključenost u svakodnevne dječje aktivnosti (Brajša-Žganec, Raboteg-Šarić, 2000).

10.3. Stil odgoja u obitelji kao činitelj rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži

Značajan doprinos spoznajama o značaju odgojnih postupaka u razvoju delikventnog ponašanja pružilo je istraživanje Geralda Pattersona i njegovih suradnika. U njihovom radu je posebno značajno što su neposredno promatrali ponašanja roditelja i djece u obitelji. Provodeći vrlo precizno opažanje, mogli su utvrditi vjerovatnost da određeno ponašanje djeteta (guranje, plakanje, razuman razgovor) dovede do određenog ponašanja roditelja (šamar, ignoriranje ili prigovaranje). Zatim su usporedili obitelji s djecom koja izražavaju poremećaje u ponašanju i obitelji s djecom bez takvih poremećaja, a izjednačenih po nizu značajnih obilježja (veličina obitelji, dob roditelja i djece, socio-ekonomski status i dr.).

Zaključili su da se obitelji s djecom koja očituju poremećaje u ponašanju ne razlikuju od kontrolne skupine obitelji po tome kažnjavaju li djecu malo ili puno, nego po tome kako kažnjavaju. Roditelji asocijalne djece ne vežu kazne uz određeno ponašanje djece, oni ne postavljaju jasna pravila i ne kažnjavaju njihovo kršenje. Oni umjesto toga prigovaraju djetetu, čak i udarcima ili uskraćivanjem nekih poslastica. Međutim, pokazalo se da je bliski odnos sa oba roditelja najznačajniji činitelj zaštite u razvoju maloljetničke delikvencije.

Polazeći od toga, autori Loeber i Stouthamer-Loeber (1986), izradili su različite modele „obitelji pod rizikom“ :

1. Zanemarujuće obitelji – U njima roditelji posvećuju malo vremena djeci i rijetko ih nadziru. Ne provjeravaju gdje i s kim djeca provode vrijeme niti što rade.
2. Konfliktne obitelji – Postoje stalne svađe i sukobi između roditelja te roditelja s djecom. Često su popraćeni nasilnim ponašanjem. Djeca uče da se sukobi jedino mogu razriješiti nasiljem. Često se osjećaju odbačenim od roditelja.
3. Devijantne obitelji – Toleriraju ili kriomice podupiru delikventno ponašanje. U takvim obiteljima su i sami roditelji najčešće agresivni i skloni delikventnom ponašanju, a dijete je pod visokim rizikom da razvije teže delikventno ponašanje.

4. Kaotične obitelji – U tim obiteljima se ne znaju granice, niti je tko za što odgovoran. Osjećaj pripadnosti je manje razvijen, a bliskost među članovima je slaba. Teške odluke se čak donose brzopleto i u kratko vrijeme. Roditelji ne vode dovoljno brige o potrebama djece (Ajduković, Delale, 2000, str.171-174).

11. TEORIJSKI KONCEPT STILA RODITELJSKOG ODGOJA

Jedna od osnovnih dimenzija stilova roditeljskog odgoja predstavlja dimenzija roditeljske kontrole. Kontrola se odnosi na stupanj u kojem roditelji postavljaju ograničenja ili zabrane na dječje ponašanje i na stupanj u kojem ta ograničenja provode.

Roditelji koji samo povremeno kontroliraju ponašanje svoje djece su permisivni ili *nisko kontrolirajući*. Roditelji koji direktno mijenjaju ili manipuliraju ponašanje svoje djece trenutak za trenutkom, kaže se da su ograničavajući po dijete u svojoj kontroli, odnosno da su *visoko kontrolirajući*. *Restriktivni* roditeljski stil odnosi se na onaj u kojem majka ili otac postavljaju jasna pravila, nadziru ponašanje kako bi osigurali da se djeca prilagođavaju tim pravilima. *Permisivni* roditelji propuštaju raditi navedene stvari, ali bi mogli zamisliti da ih čine jer znaju da uvijek prigovaraju djetetu.

Autori su dimenzije preimenovali u „permisivno nasuprot restriktivnom“ i „toplo nasuprot hladnom“. *Restriktivnost* kao stil koji potiče dobro kontrolirano, socijalizirano ponašanje ima tendenciju da razvije kod djece strašljivo ponašanje te slabljenje intelektualnih napora. Dok *permisivnost* potičući otvoreno, socijalno ponašanje ima tendenciju razviti kod djece manju ustrajnost i povećanu agresivnost. *Topao* roditelj odobrava i podržava dijete, često koristeći hvaljenje kao podržavanje dobrog ponašanja te objašnjavajući razloge pravila. *Hladan* roditelj ponaša se na suprotan način, izazivajući iritantnost ili pasivnost, a to se više odnosi na negativno nego na pozitivno osnaživanje.

Nužno je proširivati dalje razumijevanje teorijskog objašnjenja stila roditeljskog ponašanja te izraditi odgovarajuće upitnike koji bi pridonijeli boljem uvidu u učinke roditeljskog ponašanja i odnos u obitelji kao činitelja rizika i zaštite razvoja delikventnog ponašanja (Ajduković, Delale, 2000).

11.1. Kognitivne procjene i suočavanje sa zlostavljanjem u djetinjstvu kao čimbenici rizika i zaštite

Doživljavanje fizičkog kažnjavanja i zlostavljanja te nasilja među roditeljima čimbenici su rizika za razvoj agresivnog ponašanja. Učinak takvih iskustava na kratkoročnu i dugoročnu psihosocijalnu prilagodbu djeteta ovisi i o posredujućim procesima doživljavanja na takvo rizično iskustvo, odnosno životne okolnosti.

11.2. Izloženost nasilju među roditeljima kao čimbenik rizika za razvoj agresivnog ponašanja

Izloženost nasilju među roditeljima se također smatra oblikom zlostavljanosti djeteta u obitelji. Psihološki učinci izloženosti bračnom nasilju na djecu dijele se na 4 opća područja: neposredna trauma, nepovoljni razvojni utjecaji, život pod visokim stresom (posebno tijekom prijetnje ili straha od povrede same djece) te izloženost nasilnim modelima. Istraživanjem obiteljskog nasilja kod odraslih žena i muškaraca koji su u djetinjstvu bili izloženi međusobnom nasilju roditelja, utvrđena je povezanost s problemima tjelesnog i mentalnog zdravlja, korištenjem alkohola i droga, sukobima i nasiljem u braku, fizičkim zlostavljanjem vlastite djece i napadima izvan obitelji (Pečnik, 2000).

11.3. Suočavanje sa stresnim događajem

Suočavanje usmjereno na problem uključuje mehanizme pomoću kojih se nastoji djelovati na ono što je izazvalo stres. To mogu biti načini suočavanja usmjereni na to da se zaista uklone ili smanje djelovanje stresora (npr. rješavanje problema, suprotstavljanje, planiranje) ili načini suočavanja koji nastoje promijeniti značenje situacije (npr. omalovažavanje ili nijekanje).

Načini suočavanja mogu se shvatiti i kao zaštitni čimbenici zbog toga što posreduju ishode stresa na prilagodbu. Način prilagodbe na roditeljsko zlostavljanje kod djece se mijenja u funkciji dobi i pod utjecajem je genetskih i okolinskih čimbenika.

Predlažu se mehanizmi suočavanja koji mogu ublažiti posljedice zlostavljanja na djecu i olakšati oporavak:

1. Vrlo brzo reagiranje na opasnost – To je sposobnost da se neposredna opasna situacija prepozna i da joj se prilagodi kako bi se izbjegla ozljeda. Biti u stanju to učiniti zahtijeva intenzivnu pažnju i inteligenciju.
2. Disocijacija osjećaja – Odnosi se na razvijanje sposobnosti da se udalji od vlastitih osjećaja te da se na taj način kontrolira iskustvo boli i patnje. Nedostatak takvog načina prilagodbe na zlostavljanje jest da ta vještina suočavanja ima tendenciju otupljivanja žrtve zlostavljanja i na sve druge osjećaje.
3. Traženje informacija – Pošto imaju želju da nauče što više o opasnostima situacije, zlostavljana djeca stječu mnoga znanja koja im mogu koristiti u krizi. Ponekad dožive uvid koji ih osposobljava da shvate da nisu oni ti koji su odgovorni za zlostavljanje.
4. Pozitivna očekivanja – Sposobnost zamišljanja budućnosti i maštanja o boljem životu kad više neće biti zlostavljanja zahtijeva intelektualni kapacitet da se zamisli sebe u drugom vremenu i na drugom mjestu. Zlostavljana djeca koja to mogu sposobna su nadu održati živom i stvoriti si ugodu u svojoj situaciji.

5. Uvjerenje da je voljeno – Djeca koja mogu održati svoj osjećaj vrijednosti i naći nekoga do koga im je stalo, dodatno su zaštićena. Podršku im može pružiti čak i sjećanje na neki ljubazan odnos, kao i vjerovanje u neku osobu.

6. Optimizam i nada – Takva orijentacija utječe na sve aspekte djetetovog ponašanja i razmišljanja. Utječe i na odnose na način da će optimističnija djeca vjerovatno biti i sretnija i privlačiti druge (Pečnik, 2000, str.206-207).

Uz navedene mehanizme suočavanja, osim dobi i ličnosti djeteta, na njihov razvoj utječu i ostale životne okolnosti, a posebno trajanje i obilježja samog zlostavljanja te postojanje određene podrške da bi se određeni mehanizmi suočavanja mogli razviti. Opisano suočavanje sa stresnim događajem omogućuje sjedinjavanje novih saznanja o čimbenicima rizika i zaštite u socijalizaciji djece zlostavljane u obitelji (Pečnik, 2000).

ZAKLJUČAK

Ljudi trebaju ljude da prežive, djeca trebaju drugu djecu. Djeca trebaju odrasle, odrasli trebaju druge odrasle i društvo treba djecu. Trebamo istraživati, djelovati, mijenjati, poticati, biti kritični te okrenuti prema budućnosti (Bašić, 2000).

Posebnu pozornost treba usmjeriti na zaštitne čimbenike koji mogu olakšati suočavanje sa teškoćama, problemima i životnim situacijama koji djeluju dobro na razvoj djeteta iako su prisutni rizični čimbenici. U organiziranju brige za djecu i u pružanju pomoći djeci, bitno je povezati sve čimbenike koji imaju bitnu ulogu za socijalizaciju djece i mladih te ih uključiti u aktivnosti namijenjene postizanju željenih ciljeva. U radu sa djecom i mladima potrebno je povezati i rizične i zaštitne čimbenike te sudjelovati u timskom radu kako bi bili uključeni svi aspekti problema.

Odgajatelji, učitelji, roditelji su osobe koje trebaju pratiti djecu, imati kvalitetan odnos sa njima te trebaju znati prepoznati ponašanje koje odstupa od drugih ponašanja. Društvo se treba usmjeriti na podupiranje urednog razvoja djeteta te tako jačati zaštitne čimbenike. Svako dijete, svaka mlada osoba, ima potencijala za uspjeh i za pravilan razvoj. Obitelj ima bitnu ulogu u procesu razvijanja djece i mladih te kvalitetno roditeljstvo doprinosi razvoju dječjeg pozitivnog ponašanja i smanjenju negativnog ponašanja.

Djeca se rađaju sa sedam prava: da budu željena, da budu rođena zdrava, da žive u zdravoj okolini, da zadovolje svoje potrebe, da im je osigurana kontinuirana briga i ljubav, da razviju intelektualne i emocionalne vještine koje će upotrijebiti za vlastita dostignuća surađujući s drugima te da dobiju potrebnu brigu i tretman (Bašić, 2009, str.119).

LITERATURA

1. Ajduković, M. (2000.) Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 47-62.
2. Ajduković, M., Delale, E. A. (2000.) Stil odgoja u obitelji kao činitelj rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladih. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 171-188.
3. Bašić, J. (2000.) Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 153-154.
4. Bašić, J. (2000.) Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži: teorijsko motrište. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 31-46.
5. Bašić, J. (2009.) *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga.

6. Bašić, J., Koller-Trbović, N., Uzelac, S. (2004.) *Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja: pristupi i pojmovna određenja*. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
7. Bašić, J., Kranželić, V. (2000.) Prosocijalno i agresivno ponašanje djece predškolske dobi kao zaštitno-rizični čimbenici njihovog razvoja. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 107-120.
8. Brajša-Žganec, A., Raboteg-Šarić, Z. (2000.) Roditeljski odgojni postupci i problematično ponašanje djece u ranoj adolescenciji. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 155-170.
9. Čugalj, J., Koren-Mrazović, M. (2000.) Obilježja djece i obitelji obuhvaćene preventivnim programom u Međimurskoj županiji uz prikaz poduzetih zaštitnih mjera. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 245-260.
10. Janković, J. (2000.) Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 81-83.
11. Kranželić-Tavra, V. (2002.) Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješnije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. Vol.38, No.1, str. 1-12.

12. Ljubetić, M. (2001.) *Važno je znati kako živjeti - rano otkrivanje poremećaja u ponašanju predškolske djece*. Zagreb: Alinea.

13. Pečnik, N. (2000.) Kognitivne procjene i suočavanje sa zlostavljanjem u djetinjstvu kao čimbenici rizika i zaštite. U: Bašić, J., Janković, J. (eds.). *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 201-220.

14. Uzelac, S. (1995.) *Osnove socijalne edukologije mladih s poremećajima u socijalnom ponašanju*. Zagreb: Sagena.

SAŽETAK

Tema ovog završnog rada se odnosi na rizične i zaštitne čimbenike u pojavi razvoja poremećaja u ponašanju. Pojam poremećaji u ponašanju se odnosi na različite oblike reagiranja djeteta ili maloljetnika koje nisu u skladu sa očekivanjima u odnosu na dob, situaciju ili okruženje. Zahtijevaju dodatnu širu ili stručnu društvenu pomoć. Rizični čimbenici su oni koji kod djeteta ili u njegovoj okolini povećavaju mogućnost za uključivanje mladih u negativna ponašanja. Zaštitni čimbenici označavaju određene socio-ekonomske čimbenike, kao i individualna obilježja koja pomažu u zaštiti djece od upuštanja u negativna ponašanja u budućnosti. Kroz koncept rizičnih i zaštitnih čimbenika, koncept otpornosti te koncept pozitivnog razvoja, vide se razni načini prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. Ističe se bitna uloga vrtića, obitelji i škole u ranom otkrivanju poremećaja u ponašanju.

Ključne riječi: rizični čimbenici, zaštitni čimbenici, poremećaji u ponašanju; risk factors, protective factors, behavioral disorders.

SUMMARY

The topic of this bachelor thesis are the risk and protective factors in the development of behavioral disorders. The term "behavioral disorders" encompasses different kinds of reactions by a child or a minor which are not in line with their age, situation or surroundings. They require additional further or professional social aid. Risk factors are those which, in a child or in his surroundings, increase the possibility of youth engaging in negative behaviors. Protective factors include certain socio-economic factors, such as individual characteristics which help protect children from engaging in negative behaviors in the future. Through a concept of risk and protective factors, the concept of resilience and the concept of positive development, we can notice different ways of preventing the behavioral disorders in children and youth. The role of kindergartens, family and school is emphasized in an early discovery of behavioral disorders.

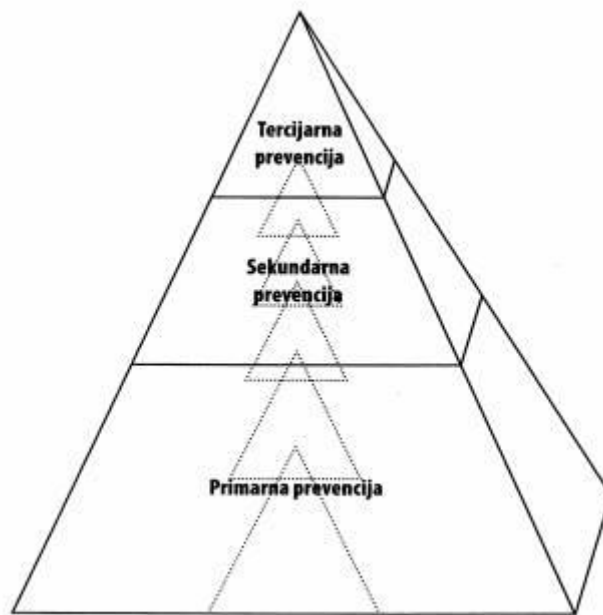
PRILOZI

Sustavna razina	Čimbenici rizika	Čimbenici zaštite
šire socijalno okruženje	<ul style="list-style-type: none"> • male mogućnosti za educiranje i zapošljavanje • rasna diskriminacija i nepravda • siromaštvo/nizak socioekonomski status 	<ul style="list-style-type: none"> • mnogo prilika za edukaciju, zapošljavanje, rast i postignuće
obitelj, škola i susjedstvo	<ul style="list-style-type: none"> • zlostavljanje djece • konflikti između roditelja • roditeljska psihopatologija • „siromašno roditeljstvo“ (siromašna komunikacija, rješavanje problema i vještine nadzora, temelj je neadekvatno i nedosljedno „upravljanje obitelji“, što je osnova Pattersonove teorije nasilnih obiteljskih procesa (1992)) 	<ul style="list-style-type: none"> • socijalna potpora • prisutnost brižnih odraslih/potpora odraslih • pozitivan odnos roditelj-dijete • učinkovito roditeljstvo
individualne psihičke i biološke karakteristike	<ul style="list-style-type: none"> • spol • biomedicinski problemi 	<ul style="list-style-type: none"> • blag temperament • samopoštovanje i samoeфикаsnost • kompetentnost u normativnim ulogama • visoka inteligencija

Slika 1. Opći čimbenici rizika i zaštitni čimbenici za ozbiljne socijalne probleme u djetinjstvu (Bašić, 2009, str.183)

Obiteljske prednosti	Školske prednosti	Prednosti u zajednici	Individualne prednosti
<ul style="list-style-type: none"> • pozitivna uloga odraslih kao modela • pozitivna komunikacija s obitelji • uključenost roditelja u život mladih • jasna pravila i posljedice unutar obitelji i školi • vrijeme provedeno s obitelji 	<ul style="list-style-type: none"> • povezanost sa školom • podržavajuće školsko okruženje • sudjelovanje u školskim aktivnostima • uspješno uključivanje u školu 	<ul style="list-style-type: none"> • povezanost sa zajednicom • pozitivne i jasne norme i vrijednosti u zajednici • uspješna preventivna politika • odsutnost oružja i oružanih sukoba 	<ul style="list-style-type: none"> • pozitivna grupa vršnjaka • vještine rješavanja problema • komunikacijske vještine • vještine pozitivnog rješavanja konflikata • pozitivna slika o sebi • preuzimanje odgovornosti za vlastito ponašanje • empatija i osjetljivost prema drugima

Slika 2. Zaštitni čimbenici koji su iz koncepata: otpornost, razvojne prednosti, socijalni razvoj i sl. (Bašić, 2009, str.181)

Slika 3. Shematski prikaz razina prevencijske piramide (prema Bašić, Ferić, Kranželić, 2001, str.121)